

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
8

CERKIEW A ASYMILACJA
— SWÓJ I OBCY

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej

Białystok 2017

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
ks. Henryk Paprocki (Warszawa), Antoni Mironowicz (Białystok),
Aleksander Naumow (Wenecja), Ivan Charota (Mińsk)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwiak (redaktor naczelny),
Jakub Oniszczyk (sekretarz), Marzanna Kuczyńska,
Jarosław Charkiewicz

Recenzenci

prof. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Od redakcji</i>	7
Elżbieta Czykwin <i>Swój i obcy w świetle teorii opanowania trwogi (TMT)</i>	9
Andrzej Sadowski <i>Wyznanie prawosławne jako podstawowa bariera procesów asymilacyjnych (na przykładzie mieszkańców wyznania prawosławnego województwa podlaskiego)</i>	17
Igor Habura <i>Swój i obcy. Biblijny Izrael w walce o tożsamość</i>	31
Андрей Горбачкий <i>Антропологическое и историческое измерение религиозной идентичности (на примере избранных территорий Великого Княжества Литовского в XV–XVII вв.)</i>	39
Sergiusz (Bogdan Matwiejczuk) <i>Łemkowie i prawosławie w XX wieku</i>	49
Георгий Бирюков <i>Православие на территории Калининградской области в период запрета (1945–1985 гг.)</i>	57
Зоран Неделкович <i>Страдания Сербской Православной Церкви (исторический обзор)</i>	75
Paweł (Karczewski) <i>Święci Zachodniej Europy z pierwszego tysiąclecia</i>	85
Mikołaja (Aleksiejuk) <i>Prawosławie we Francji i ogólnie w Europie Zachodniej</i>	97
Marcin Abijski <i>Problematyka adaptacji i recepcji monodii liturgicznej w dobie dominacji polifonii na przykładzie Polskiej Cerkwi Prawosławnej</i>	115
Лариса Густова-Рунцо <i>Традиционные и заимствованные элементы в современной православной певческой практике</i>	123

Krystyna Stawecka	
<i>Najważniejsze zmiany w wyposażeniu cerkwi Zwiastowania Bogarodzicy w Supraślu po wprowadzeniu unii brzeskiej</i>	131
Ольга Баженова	
<i>Неизвестный рисунок супрасльского храма. Архитектура на пограничье культур Востока и Запада</i>	151
Jerzy Uścińowicz	
<i>Typologia konwersji świątyń lemkowych po akcji „Wisła”</i>	159
Agnieszka Gronek	
<i>„Nie mogę się w cerkwi modlić, bo to takie ruskie”. Wkład duchownych rzymskokatolickich w zachowanie zabytków cerkiewnych na południu Polski</i>	179
Ewa Zalewska	
<i>Nowosielski – ikony – Podlasie. Kanon – czy zawsze oczywisty?</i>	187
Antoni Mironowicz	
<i>Swoi czy obcy. Prawosławni w dawnej Rzeczypospolitej</i>	207
Teresa Chynczewska-Hennel	
<i>Swój czy obcy. O prawosławnych obywatelach Rzeczypospolitej w liście nuncjusza do króla Władysława IV (19 kwietnia 1638 roku)</i>	225
Marcin Mironowicz	
<i>Grecy w Akademii Ostrogskiej i Bractwie Lwowskim na przełomie XVI i XVII wieku</i>	233
Aleksander Naumow	
<i>Powroty do prawosławia</i>	243
Jerzy Ostapczuk	
<i>Druki ewangeliarzy pełnych w tradycji wschodniosłowiańskiej</i>	257
<i>Sprawozdanie z działalności Akademii Supraskiej</i>	265

OD REDAKCJI

Starożytne maksyma brzmi: *varietas delectat*, co oznacza: odmiana (różnorodność) sprawia przyjemność. Gdy odnosi się ona do środowiska, w którym żyjemy, nie jest już jednak tak oczywista. Szczególnie, gdy dotyczy współżycia ludzi, wywodzących się z odmiennych środowisk narodowościowych, religijnych bądź obyczajowych. Człowiek wobec drugiej osoby jest kimś obcym, często budzącym lęk. Ten lęk to ksenofobia, a więc lęk przed obcością. Zauważmy, że w niektórych językach słowa, określające obcego, posiadają zawsze zabarwienie negatywne. Obcość reprezentuje zagrożenie, które przybywa z zewnątrz i które dokonuje zmian w dawno już zdefiniowanym świecie. Jest ona przyczyną wielu konfliktów często kończących się tragediami, nieraz mającymi na celu eksterminację całego narodu.

Problem obcości istnieje również w Piśmie Świętym. Obcość jest definiowana na cztery sposoby: obcy, który robi wszystko, aby zasymilować się w kraju, w którym żyje; obcy, który przybywa do innego kraju, aby tam pozostać na zawsze; obcy, który przyjmuje praktyki religijne kraju, w którym się osiedlił; obcy, dla którego życie doczesne jest przebywaniem na obczyźnie zaś niebo to jego prawdziwa ojczyzna.

Stosunek do obcości w Starym Testamencie zależał od sytuacji narodu wybranego. Otwartość na cudzoziemców, obecna w trakcie tworzenia państwowości, gdy wspomnienie bycia cudzoziemcem jest jeszcze silne, zmienia się gwałtownie po powrocie z niewoli babilońskiej. Problem obcego, cudzoziemca w Starym Testamencie skupia się głównie na życiu doczesnym.

Nowy Testament definiuje obcość w sensie metaforycznym. Każdy z nas jest tylko przechodniem, gdyż „Nasza ojczyzna jest w niebie” (Flp 3, 20). Życie ziemskie jest tylko pielgrzymowaniem do prawdziwej ojczyzny, która znajduje się w niebie. Najpełniejszym wyrażeniem tego jest stwierdzenie z Listu do Hebrajczyków:

Siebie samych uważali za gości i pielgrzymów na tej ziemi, co oznacza, że ciągle poszukiwali swojej ojczyzny. Nie można przypuszczać, że myśleli o tej ojczyźnie, z której wyszli, bo przecież znaleźliby niejedną sposobność, by do niej wrócić. Tymczasem oni zdążają do lepszej, to jest do niebieskiej ojczyzny. Dlatego Bóg pozwala nazywać się ich Bogiem, bo rzeczywiście przygotował im ojczyznę (Hbr 11, 13–16).

Problem obcości zna literatura XX wieku. Albert Camus twierdził, że człowiek w świecie jest cudzoziemcem. Obcym we własnej ojczyźnie i dlatego nie czuje się w niej jak u siebie. Jednak również nie może żyć poza nią. Nie zgadza się na taki świat, jednak nie chce go również porzucić. Miejsce człowieka jest zawsze „pomiędzy”. Człowiek zawsze wyobraża sobie, że jest jakiś „świat” poza tym realnym, a na ziemi jest tylko przez chwilę. Dlatego często próbuje go zdominować, aby zaznaczyć w ten sposób swoją obecność.

Autorzy tekstów ósmego już tomu „Latopisów Akademii Supraskiej”, specjaliści w różnych dziedzinach nauki, próbują odpowiedzieć na wiele pytań dotyczących obcości

GRECY W AKADEMII OSTROGSKIEJ I BRACTWIE LWOWSKIM NA PRZEŁOMIE XVI I XVII WIEKU*

Słowa kluczowe: Grecy, Cerkiew prawosławna, bractwo lwowskie, Akademia Ostrogska

Od połowy XVI wieku w Rzeczypospolitej można było spotkać Greków, będących w podróży do Moskwy. Po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego w Moskwie urzędował jedyny niezależny władca prawosławny¹. Z biegiem czasu wzrosła częstotliwość wizyt i ranga podróżujących Greków. W skład greckich delegacji wchodził duchowni wysyłani przez patriarchę po wsparcie finansowe dla swego Kościoła, znajdującego się pod panowaniem muzułmańskim.

W omawianym okresie wielu Greków odwiedzało też Lwów. Miasto leżało na szlaku handlowym wiodącym przez Mołdawię do Rzeczypospolitej i Niemiec oraz prowadzącym na wschód do Moskwy. Pod koniec XVI wieku we Lwowie istniała diaspora grecka składająca się głównie z kupców. Kronikarz Lwowa Jan Alnpek na początku XVII wieku pisał: „tłum kupców, którzy napływają do miasta z całej Europy i Azji: najwięcej jest Greków, Turków, Ormian, Tatarów, Wołochów, Węgrów, Niemców i Włochów. I mimo że na skutek wojen miasto nieco podupadło, Grecy którzy są pod pilnym nadzorem miejscy tłumacza co roku sprzedają tu około 500 beczek małwazji”².

W artykule postaram się odpowiedzieć na pytanie, jaki wpływ na prawosławie wywarły delegacje greckich duchownych i greccy kupcy na przykładzie ich działalności w bractwie lwowskim i Akademii Ostrogskiej.

Ważnym wydarzeniem w życiu Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej było założenie bractwa prawosławnego we Lwowie w 1586 roku. Czynnikiem niezbędnym dla funkcjonowania bractw było potwierdzenie statutu ze strony władz kościelnych i świeckich. Statut bractwa lwowskiego, który został wcześniej zredagowany, a jego treść ustalona z patriarchą, zatwierdził patriarcha antiocheński Joachim V (1584–1587), będący przejazdem we Lwowie³. Dokument określał cele i obowiązki konfraterni. Powołując

* Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2015–2018 jako projekt badawczy pod nazwą „Diamentowy Grant”.

¹ K. Kuczara, *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621)*, Poznań 2012, s. 52.

² S. Rachwał, *Jan Alnpek i jego opis miasta Lwowa*, Lwów 1930, za: I. Lylo, *Grecy we Lwowie: zapomniani obywatele*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, t. IV, Kraków 2012, s. 49–50.

³ Joachim przebywał we Lwowie od stycznia do maja 1586 roku, zatrzymał się tam po drodze do Moskwy. Statut bractwa potwierdził już pierwszego dnia pobytu w mieście.

się na fragmenty Pisma Świętego, wśród zadań bractwa jako pierwszą w regulaminie zapisano działalność charytatywną i dobroczynną: „w celu czynienia miłosierdzia i służeńia cierpiącym ludziom”. Drugim celem działalności brackiej były kwestie oświatowe, związane z zakładaniem szkół i drukarni. Miało to służyć uzdrowieniu sytuacji w Kościele prawosławnym⁴.

W ustawie bractwa lwowskiego, zatwierdzonym przez patriarchę Joachima V, zaznaczono „чтобы всякое гдѣ либо основанное Братство сообразовалось съ постановленіями Братства Львовскаго”⁵. Zakładanie nowych stowarzyszeń cerkiewnych wspierał również metropolita Michał Rahoza (1540–1599). Na zwołanym z jego inicjatywy soborze prawosławnych biskupów w Brześciu latem 1590 roku postanowiono, że na wzór bractw lwowskiego i wileńskiego mają powstawać inne „одинакія братства”⁶. Wkrótce zgodnie z tym postanowieniem działały prawosławne organizacje brackie m.in. w Mohylewie, Brześciu, Bielsku, Mińsku, Słucku.

Ważnym aspektem w funkcjonowaniu bractw prawosławnych była działalność oświatowa. Ta forma aktywności brackiej została odzwierciedlona w regulaminie stauropigii lwowskiej. W liście patriarchy antiocheńskiego Joachima z 15 stycznia 1586 roku skierowanym do prawosławnych obywateli państwa polskiego z prośbą o okazanie pomocy bractwu lwowskiemu znajduje się zapis o szkole. Bractwo lwowskie rozpoczęło wówczas budowę szkoły greko-słowiańskiej wraz z typografią, nową murowaną cerkwią i szpitalem. W regulaminie brackim zapisano: „и хотять съ помощью Божіею панове мѣщане Лвовскіе школу закладати для научнѣя дѣтемъ христіанскимъ всякого стану, которые бы мѣли учиться письма святого, греческаго и словенскаго, да не будетъ родъ ихъ христіанскій аки безсловесенъ ненаученія ради”⁷. Pierwszego grudnia 1588 roku patriarcha Jeremiasz II potwierdził przywilej patriarchy antiocheńskiego Joachima V dany bractwu lwowskiemu z punktem „училища и друкарни, яко душеполезныхъ и спасенныхъ путей”⁸. W statucie bractwa lwowskiego nadanym konfraterni w listopadzie 1589 roku przez patriarchę konstantynopolańskiego Jeremiasza II w artykule 2 zapisano:

Второе же, не быти другому училищу общему в мѣстѣ Лвовѣ, кромѣ самаго единого училища братскаго Успенія Пречистыя Богородица, и не ономъ толко самомъ учить дѣтей благочестивыхъ и православныхъ христіанъ божественнаго и священнаго писанія, словенскаго же и еллинскаго, по времени обрѣтаемыхъ добродетелныхъ и благочестивыхъ даскалов; аще же будетъ мѣти кто даскала, толко своихъ дѣтей будетъ ему волно учить, но не инныхъ. Также и всякій от священниковъ да учить единого или двоихъ дѣтей для послуги, но не более, ко уничиженію и перешкодѣ общей школь⁹.

Reasumując, szkoła bracka we Lwowie była założona przez mieszczan dla uczniów wyznania prawosławnego. Uczęszczały do niej dzieci chrześcijańskie różnych stanów.

⁴ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 19–23.

⁵ *Памятники издаанные Киевской комиссіею для разбора древнихъ актов*, т. III, отд. I, Киев 1898, s. 9, nr I.

⁶ *Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ минской губерніи православныхъ монастырей церквей и по разнымъ предметамъ*, Минск 1848, s. 300, nr 139.

⁷ *Памятники издаанные Киевской комиссіею для разбора древнихъ актов...*, s. 11–12, nr II.

⁸ *Ibidem*, s. 15, nr IV.

⁹ *Ibidem*, s. 17, nr V.

W szkole uczono języka słowiańskiego i greki, a także Pisma Świętego „dla zbawienia duszy”.

W drugiej połowie XVI wieku Grecy zamieszkujący we Lwowie na stałe zajmowali się głównie handlem i stanowili zwartą grupę etniczną. Nigdy nie osiągnęli tego poziomu uprzywilejowania, który przyznawano katolikom, w większości bowiem wybierali własną tożsamość religijną i przyłączyli się do grona prawosławnych Rusinów. Grecy włączali się ponadto we wspólne z Rusinami działania na rzecz obrony swych praw przed Radą Miejską Lwowa w ramach prawosławnej wspólnoty, lecz zachowywali odrębność etniczną, co przejawiało się w dbaniu o samodzielność ekonomiczną¹⁰.

Liczba Greków osiadłych we Lwowie była znikoma w porównaniu do ruskich mieszkańców miasta. Podobny trend odnotowujemy wśród członków bractwa. Rejestry członków bractwa lwowskiego pozwalają na dokładne określenie liczby Greków w konfraterni:

Rok	Liczba członków bractwa	Liczba Greków w bractwie	Nazwiska Greków
1586	12	0	
1589	14	2	Manolis Arfani Marinetos
1586–1590	27	5	Konstanty Korniakt, Manolis Arfani Marinetos, Jani Affendyk, Manolis Mendzapeta, Josif Eros
1591	36	8	Konstanty Korniakt, Manolis Arfani Marinetos, Jani Affendyk, Manolis Mendzapeta, Josif Eros, Michał Serwo, Antoni Katakalio, Adrian Domoklio
1597	50	8	Konstanty Korniakt, Manolis Arfani Marinetos, Jani Affendyk, Manolis Mendzapeta, Josif Eros, Michał Serwo, Antoni Katakalio, Adrian Domoklio
1601	>50	5	Konstanty Korniakt, Manolis Arfani Marinetos, Jani Affendyk, Manolis Mendzapeta, Josif Eros
1604	34	2	Joan Kgeros, Jani Affendyk
1608	24	1	Jani Affendyk
1611	30	1	Jani Affendyk
1614	21	1	Jani Affendyk

¹⁰ I. Lylo, *Grecy we Lwowie...*, s. 50–52.

1633	36	9	
1647	20	5	
1649	19	4	
1656	21	6	Madzarak Krzysztofowicz, Teodor Janiewicz, Stefan Nestorowicz, Jerzy Papara, Andrzej Alwizij, Piotr Affendyk

Tab. 1. Liczebność bractwa lwowskiego z uwzględnieniem członków – Greków, na podstawie: Ф. Срібний, *Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до полов. XVII ст.*, III: *Роля Греків в брацтві*, „Записки наукового товариства імені Шевченка”, т. 108, кн. 2, Львів 1912, s. 10–14.

Liczba członków bractwa lwowskiego w XVII wieku nie przekraczała 60 osób. Średnio liczba członków była zbliżona do 30 osób. W XVIII wieku ich liczba wynosiła średnio 15–18 osób¹¹.

Jakie funkcje w bractwie pełnili Grecy? Źródła podają, że pośredniczyli w wymianie korespondencji między patriarchami wschodnimi i bractwem, np. w 1593 roku przynieśli oni do Lwowa list patriarchy Melecjusza (1549–1603) z Egiptu skierowany do bractwa¹². W 1637 roku w dokumentach bractwa znajdujemy wpisanych jako nauczyciele Atanazjusza Greka i Mikołaja Greka¹³. W 1627 roku Grek Michał Alwizij zbierał datki na cerkiew wśród kupców greckich. Szczególną rolę pełnił w stauropii lwowskiej członek honorowy Konstanty Korniakt¹⁴, kupiec pochodzenia greckiego, który okazywał bractwu stałe materialne wsparcie. Przeznaczył on niemałe sumy na budowę nowej cerkwi Zaśnięcia NMP, na własny koszt zbudował jej dzwonicę, określaną mianem „wieży Korniakta”. Przeznaczył sto złotych na działalność bracką w 1603 roku. W tym samym roku zapisał na rzecz bractwa fundusz w wysokości 2 tysięcy złotych, zabezpieczony na majątku Zboiska¹⁵. Członkowie bractwa złożyli jego ciało w krypcie cerkwi brackiej. Wśród innych darczyńców bractwa narodowości greckiej należy wymienić Michała Alwizija, Gabriela Langisza i innych¹⁶.

Grecy we Lwowie w XVI i XVII wieku byli kupcami, członkami bractwa stauropijalnego, nauczycielami szkoły brackiej, duchownymi i rzemieślnikami. Grecy przybywali do Lwowa z wyspy Chios, Konstantynopola, Wołoszczyzny. Według obliczeń

¹¹ Ю. Э. Шустова, *Документы Львовского Успенского братства (1586-1788)*, Москва 2009, s. 241–242.

¹² Ф. Срібний, op. cit., s. 6.

¹³ I. Lylo, op. cit., s. 55.

¹⁴ Konstantyn Korniakt – kupiec z Krety, fortunę zdobył w Mołdawii. Po śmierci brata, po którym odziedziczył majątek, przeniósł się do Lwowa. Stał się najbogatszym obywatelem miasta, fundatorem kilku budowli, które do dzisiaj są wizytówką Lwowa. Los jego rodziny stanowi przykład szybkiej utraty przez Greków tożsamości narodowej, porzucanej na rzecz korzyści politycznych i ekonomicznych, wynikających z polonizacji. Sam Konstantyn Korniakt był wierny Cerkwi prawosławnej, jego wnukowie wspierali stronę polską w wojnie z kozakami Bohdana Chmielnickiego. Szerzej: ibidem, s. 54.

¹⁵ *Архив Юго-Западной России*, т. XII, ч. I, Киев 1904, s. 345.

¹⁶ Ф. Срібний, op. cit., s. 33–34.

w XVI i na początku XVII wieku na rynku lwowskim funkcjonowało około 700 kupców narodowości greckiej¹⁷.

Bractwo lwowskie w maju 1586 roku zdecydowało o zorganizowaniu i otwarciu szkoły. Założenie szkoły brackiej autor traktatu polemicznego *Perestoroħa* (*Перестрога*) z początku XVII wieku przypisywał Grekom. Pisze on: „Школу грецкую хто заложилъ естли не Грекове и патриархъ самъ ? И грамматику грецкую и зъ словенскимъ писмомъ не Арсеній ли митрополить еласонскій и димонитскій во Львовѣ отъ патриарха приѣхавши училъ двѣ лѣтъ?”¹⁸. Zapis ten, aczkolwiek wskazuje na bezpośredni udział Greków w założeniu szkoły, to w świetle innych źródeł znacznie wyolbrzymia ich zasługi na tym polu.

Ważną rolę przy powstaniu szkoły brackiej we Lwowie odegrał Arseniusz – egzarcha patriarszy, arcybiskup Dimoniki i Elassony¹⁹. Arseniusz przybył do Lwowa, gdy wracał z Moskwy. Na prośbę prawosławnych mieszczan pozostał we Lwowie dwa lata. Oprócz propozycji objęcia stanowiska nauczyciela szkoły brackiej konfraternia lwowska zwróciła się do niego z prośbą o udzielenie rad dotyczących funkcjonowania szkoły i określenia jej celów wychowawczych, programu nauczania i efektów działania. W archiwum Lwowa zachowała się notatka Arseniusza, która była odpowiedzią na prośbę bractwa²⁰. Pierwszy regulamin szkoły brackiej został zredagowany przez Arseniusza w języku greckim 1586 roku. Według egzarchy, wychowanie i oświata były istotnym czynnikiem w umacnianiu wśród wiernych świadomości religijnej. Świadczyło o tym także częste odwoływanie się do fragmentów Pisma Świętego²¹. W jego wstępie czytamy, że szkoła bracka powstała dzięki staraniom i nakładom poniesionym przez „мещчан львовских руского народу”. Arseniusz podkreślał, że bractwo dołożyło dużo starań, by w szkole mógł być wykładany język grecki i słowiański. Niektórzy badacze wprowadzenie języka greckiego w szkole wiążą z liczną kolonią grecką zamieszkującą miasto²². Wydaje się to mało prawdopodobne, ponieważ naukę zdobywało tam niewielu Greków. Katalog uczniów z końca XVI wieku wśród 54 uczniów wymienia jednego Greka²³. We wstępie do regulaminu Arseniusz zaznaczył także, że wzorce nauczania zaczerpnął z ówczesnych greckich autorytetów duchowych i doświadczeń Kościoła wschodniego, gdy funkcję jego zwierzchnika pełnił Jeremiasz II. W 1637 roku nauczycielami szkoły brackiej we Lwowie byli Atanazjusz Grek i Mikołaj Grek²⁴.

Jak funkcjonowała szkoła w XVI wieku w zniewolonym Bizancjum, którą jako wzorzec obrał Arseniusz? Na obszarze postbizantyjskim, w okresie od XVI do XIX wieku w millicie²⁵ greckim funkcjonowały narodowe szkoły greckie. Były to szkoły

¹⁷ I. Lylo, op. cit., s. 53.

¹⁸ *Перестрога зъло потребная на потомные часы...*, [w:] *Акты, относящиеся к истории Западной России*, т. IV, Санкт Петербург 1851, s. 222, nr 149 (dalej: *АЗР*).

¹⁹ O Arseniuszu Elassońskim por. K. Kuczara, op. cit., s. 118–161.

²⁰ Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, т. V, Москва 1996, s. 231–232.

²¹ A. Borkowski, *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583–1601)*, Białystok 2014, s. 56–57.

²² *Ibidem*, s. 56.

²³ Ф. Срібний, op. cit., s. 16.

²⁴ I. Lylo, op. cit., s. 55.

²⁵ System milletów (muzułmański, grecki, ormiański, żydowski) stanowił porządek prawny w państwie osmańskim, określał prawa i obowiązki ludności niemuzułmańskiej. Każdej z podbitych nacji pozostawiano dość znaczną

elementarne powoływane przez wspólnoty parafialne i zatwierdzone przez patriarchę. Patriarcha sprawował nadzór nad szkołami i wyznaczał nadzorców, którzy zazwyczaj piastowali ważne funkcje w mieście (członek starszyny miasta, bogaty handlarz, przedstawiciel cechu, bojar, przedstawiciel wyższego duchowieństwa). Nadzorca zarządzał placówką – zatrudniał nauczycieli, przyznawał stypendia uczniom, zajmował się konserwacją budynków, przeprowadzał kontrolę nad pracą uczniów i nauczycieli, ustalał przerwy i dni wolne, terminy przeprowadzenia egzaminów. Dyrektor szkoły (scholarchis), często będąc nauczycielem, dobierał brakujących nauczycieli, przypisywał uczniów do klas, ustalał plan zajęć, dni egzaminów²⁶. Często obowiązki scholarchosa w szkole obejmowali jej absolwenci.

Placówki zorganizowane były według prototypu bizantyjskiego: jeden wykładowca nauczał ograniczoną liczbę uczniów prowadząc lekcje o charakterze filologicznym i teologicznym. Nauczyciel sam określał zakres przerabianego materiału, metody i czas nauczania. W szkołach elementarnych uczono czytania i pisania. Do nauki wykorzystywano księgi liturgiczne. Tylko wykształceni nauczyciele wprowadzali do nauki dzieła starożytnych greckich filozofów. Szkoły te tworzone były przy parafialnych cerkwiach²⁷. Wynagrodzenie nauczyciele otrzymywali w naturze, np. w każdy poniedziałek nauczyciel dostawał chleb (δευτεριάτικο), na Boże Narodzenie – kurę, na Wielkanoc – obwarzanek z jajami. Przed rozpoczęciem nauki w szkole za każdego ucznia płacono wpisowe w wysokości 2 monet²⁸. Od połowy XV do końca XVI wieku liczba uczniów w szkole wahała się w granicach 10–15 osób. Wyjątek stanowiła szkoła prowadzona przez jezuitów na wyspie Chios, gdzie naukę pobierało 200 uczniów. Dopiero od połowy XVII wieku organizacja szkół uległa zmianie.

Bez wątplenia, nauczanie w lwowskiej szkole brackiej opierało się nie tylko na wzorcach szkoły bizantyjskiej. Szczególnie widoczne jest to w drugiej redakcji regulaminu, który ukazał się w 1586 roku pod nazwą *Πορϋαδοκ ιςκοληνϋϋ*. Był on przejmowany przez szkoły brackie w Rzeczypospolitej i prawdopodobnie wzorował się nie tylko na regulaminie Arseniusza, ale też na doświadczeniach Akademii w Ostrogu²⁹.

swobodę w dziedzinie wyznania i kultury, jednakże był na nie nakładany większy podatek niż na ludność muzułmańską. Każdy millet posiadał suwerena, etnarchę o dość szerokich kompetencjach. Najczęściej był nim przywódca religijny – milletem greckim zarządzał prawosławny patriarcha Konstantynopola, który podlegał bezpośrednio sułtanowi. Szerzej: M. Mironowicz, *Polityka Imperium Otomańskiego wobec chrześcijan i Cerkwi prawosławnej na terenie byłego Bizancjum na przełomie XV i XVI wieku*, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, t. 18, 2016, s. 153–156.

²⁶ K. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453–1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 311–312.

²⁷ N. Τερζής, «Σκέψεις για την ελληνική εκπαίδευση κατά την Οθωμανική περίοδο, με έμφαση στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Πατριαρχικής Σχολής Κωνσταντινουπόλεως (1759–1821). Μια νέα σκοπιά σε παλαιά ζητήματα.», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδ. εντικά θέματα-χ. αριστήριος τόμος στον ομότιμο καθηγητή Ιωάννη Μαρκαντώνη*, Αθήνα 2007, σελ. 65.

²⁸ Δ. Πασχάλης, *Η εν Κάτω Κάστρω της Ανδρου Σχολή Ελληνικών γραμμάτων και εν Κορθίω της Αγίας Τριάδος Συμβολή εις την ιστορίαν της παιδείας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας, τομ. 9 (1926), σελ. 226–227.

²⁹ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608)*, Toruń 1997, s. 100–106; Ю. Э. Шустова, *Школа Львовского Успенского ставропигийского братства в конце XVI – начале XVII в.: взаимодействие греко-славянских культурных традиций*, „Россия и Христианский Восток”, вып. II–III, Москва 2004, s. 163–185.

Arseniusz był też autorem podręcznika gramatyki greckiej „*Γραμματικὴ συντεθείσα ἐκ διαφορῶν γραμματικῶν δια σπουδαίων, οἱ ἐν τῷ τῆς Λεοπόλεως παιδοτρίβια*”, albo „*Грамматика сложонна отъ различныхъ грамматикъ спудейми иже во львовской школѣ*”. Podręcznik znany jest pod nazwą *Ἀδελθότης. Γραμματικα доброзлаголиваго еллинословенскаго языка*³⁰. Książkę wydano we Lwowie w drukarni brackiej w 1591 roku, była w sprzedaży jeszcze w 1617 roku³¹. Podręcznik wydrukowano równolegle w języku greckim i słowiańskim. *Ἀδελθότης* nie był oryginalny utworem. Przy pracy nad nim autor wykorzystał w dużej części gramatykę Konstantego Laskarysa, Martina Crusiusa, Filipa Melanchtona i Nicolai Clenardiego, z których przeniósł całe rozdziały. Tekst słowiański jest dosłownym tłumaczeniem tekstu greckiego. W tłumaczeniu greki na język słowiański brali udział uczniowie lwowskiej szkoły brackiej (niektórzy badacze wśród nich wymieniają Stefana Zyzaniego), co wynika z karty tytułowej gramatyki i co potwierdza autor *Πεπετορογι*, który mówi, że Arseniusz „грамматику чрезъ своихъ учневъ зъ друку выдалъ”³².

Duży wpływ na kształtowanie się szkolnictwa brackiego okazała Akademia Ostrogska³³. Działała ona w latach 1576–1603 pod patronatem Konstantego Ostrogskiego (1526–1608). Wśród wykładowców uczelni Grecy stanowili znaczną grupę. Wśród nich był egzarcha Cyryl Lukarys (1572–1638), Dionizy Rallu – metropolita Kizikos, Nicefor Parasches Kantakuzen (1537–1599) – wysłannik patriarchy konstantynopolińskiego, Emmanuel Achileos – polemista religijny, mnich Teofanis, Eustachy Nathanael pochodzący z Krety i Emmanuel Moschopoulos. Dionizy Rallu, przybyły z Krety, pochodził z rodu spokrewnionego z Paleologami. Znana jest jego wielka aktywność na forum religijnym na Bałkanach. Metropolita utrzymywał bliskie kontakty z księciem Ostrogskim i papieżstwem. Na dworze w Ostrogu metropolita przebywał od połowy lat siedemdziesiątych XVI wieku. Prawdopodobnie to on przywiózł do Ostroga rękopiśmienny egzemplarz Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim. Biblię tę ofiarował księciu Konstantemu Ostrogskiemu papież Grzegorz XIII (1572–1585). Dionizy Rallu pełnił równocześnie funkcję archimandryty monasteru drohobuskiego. Metropolita Dionizy w owym czasie doradzał księciu w kwestiach związanych z unią kościelną. Z uwagi jednak na bliskie powiązania metropolity z Rzymem, Ostrogski w okresie rozmów o unii kościelnej pozbył się dostojnika cerkiewnego ze swego dworu w połowie lat osiemdziesiątych XVI w. posądzając go o szpiegostwo³⁴. Ostatecznie w 1591 roku metropolita udał się z poselstwem patriarchatu konstantynopolińskiego do Moskwy, by dostarczyć list, potwierdzający

³⁰ Szerzej: „Записки науковаго товариства імени Шевченка”, ред. М. Грушевський, т. VII, Львов 1895, s. 1–42; A. Borkowski, op. cit., s. 63–71; K. Студинський, *Аделфотес — грамматика видана у Львові в р. 1591*, „Записки науковаго товариства імени Шевченка”, т. 7, Львів 1896.

³¹ K. Харламовичъ, *Западнорускія православныя школы XVI и начала XVII века*, Казань 1898, s. 452.

³² *A3P*, s. 222.

³³ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 25–26.

³⁴ D. Bienkowska, *Michał Waleczny*, Katowice 1975, s. 65–76; I. Мицько. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636)*, Київ 1990, s. 107–108; T. Kempa, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej...*, s. 69.

utworzenie patriarchy w stolicy państwa carów. Losy Rallu po misji moskiewskiej nie są znane.

Z księciem Konstantym współpracował także inny Grek, Teofanis. Ostrogski bardzo go cenił, o czym świadczy fakt, że wystarał się u króla Stefana Batorego (1576–1586) o nadanie mu monasteru w Żydyczynie. Miało to miejsce 29 maja 1580 roku. Ostrogski musiał wprowadzić Teofanisa do monasteru siłą, ze względu na towarzyszące temu protesty. Teofanis prowadził zajęcia w Akademii Ostrogskiej jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych.

Nicefor Parasches Kantakuzen – protosyngiel i egzarcha patriarchy konstantynopolańskiego (1537–1599) przybył do Rzeczypospolitej, ażeby nie dopuścić do unii kościelnej. Nicefor nauczał w Ostrogu od maja 1596 r. do początku następnego roku. Na sejmie w Warszawie został aresztowany i osadzony w więzieniu w Malborku, gdzie zmarł w 1599 roku³⁵. Był uważany za jednego z najwybitniejszych ówczesnych teologów prawosławnych.

W latach dziewięćdziesiątych XVI wieku wykłady w Ostrogu prowadził Emmanuel Achileos – polemista religijny, profesor Kolegium św. Atanazego w Rzymie. W 1595 r. Achileos prowadził korespondencję z Cyrylem Lukarysem, którego na prośbę księcia Ostrogskiego zaprosił do pracy w Akademii³⁶. Emmanuel Achileos opuścił Ostrog po soborze brzeskim i nigdy do rezydencji magnata nie powrócił.

Innym Grekiem związanym z Akademią Ostrogską był Eustachy Nathanael pochodzący z Krety. Mnich Eustachy był nauczycielem synów Konstantego Ostrogskiego: Aleksandra i Konstantego. Uczestniczył w przygotowaniach do wydania *Biblii Ostrogskiej* w 1580 roku.

W Ostrogu gościł również Emmanuel Moschopulos, który przybył tu z Rzymu po ukończeniu kolegium niemieckiego. Moschopulos również pomagał w pracach nad *Biblią Ostrogską*, zwalczał wpływy zachodnie w Akademii Ostrogskiej. Jednak z uwagi na jego liczne intrygi, został wyrzucony z Ostroga. Obrażony na księcia Ostrogskiego Grek ostatecznie wyjechał do Moskwy³⁷.

Do Akademii Ostrogskiej próbowano pozyskać biskupa Germanosa z Cypru, który przebywał w Kolegium św. Atanazego w Rzymie. Ostatecznie hierarcha prawosławny, z nieznanych powodów, odmówił przyjazdu do Rzeczypospolitej. W sumie w Ostrogu na przełomie XVI i XVII wieku przebywało około dziesięciu Greków. Niektórzy z nich uczestniczyli w pracach nad przygotowaniem *Biblii Ostrogskiej* i zajmowali się nauczaniem w miejscowej Akademii³⁸.

³⁵ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski...*, s. 147, 150–155; A. Mironowicz, *Wykładowcy Akademii Ostrogskiej na tle dziejów szkolnictwa prawosławnego w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturalnej*, red. H. Chałupczak, J. Misiągiewicz i E. Balashova, Zamość 2010, s. 205–223; O egzarsze Niceforze, por. K. Kuczara, *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621)*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Warszawa 2009, m.szynopsis, s. 157–197.

³⁶ І. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія...*, s. 82.

³⁷ J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582–1585*, „*Orientalia Christiana Periodica*”, t. 35, R. 1969, z. 1, s. 200–203; T. Kempa, *Akademia Ostrogska...*, s. 70.

³⁸ K. Kuczara, *Grecy w Kościołach Wschodnich Rzeczypospolitej (1585–1621)*, Poznań 2012, s. 47–51.

Jak z powyższego wynika Grecy odegrali dużą rolę w procesie nauczania. Wśród nauczycieli przede wszystkim należy wymienić arcybiskupa Arseniusza, który kierował szkołą bracką we Lwowie w latach 1586–1588. W 1637 roku we lwowskich brackich dokumentach wśród nauczycieli zostali wymienieni diakon Atanazy Grek i Mikołaj Grek³⁹. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XVI wieku rektorem Akademii Ostrogskiej był Cyryl Lukaris, związany z patriarchą aleksandryjskim, a następnie konstantynopoli-tańskim Melecjuszem Pigasem (także przez więzy pokrewieństwa).

Jak z powyższego wynika, rola Greków w odnowie Kościoła prawosławnego w końcu XVI wieku była nieoceniona. Patriarchowie konstantynopolitańscy przyczynili się do powstania nowych organizacji świeckich – bractw cerkiewnych, których celem nadrzędnym było uzdrowienie sytuacji w Cerkwi. Nauczycielami w szkołach brackich było znaczne grono wykładowców greckich. Były to osoby o wysokich kwalifikacjach, postacie zaangażowane w życie Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, często pełniące ważne funkcje w hierarchii cerkiewnej. Wszyscy znani byli nie tylko w Ostrogu czy we Lwowie. Ich wiedzę i aktywność na forum publicznym wykorzystywała szlachta ruska na sejmikach, magnateria w kształceniu swych dzieci, a hierarchia prawosławna w obronie praw swego Kościoła. Mankamentem greckiej kadry dydaktycznej była jej niestabilność spowodowana ograniczonym zaledwie do kilku miesięcy pobytom w danym ośrodku. Podobnie można opisać aktywność Greków świeckich. Przebywając we Lwowie włączali się aktywnie do działalności prawosławnego bractwa, jednak większość zachowywała swą tożsamość i niezależność ekonomiczną.

SUMMARY

Macin Mironowicz

Greeks in Ostroh Academy and Lviv's brotherhood at the turn of 16th and 17th centuries

Keywords: Greeks, Orthodox Church, Lviv's brotherhood, Ostroh Academy

In the end of 16th century a lot of Greeks have visited Polish territory on the way to Russian Empire for financial support. Among them were Greek high rang clergy. In the article was highlighted a role of patriarchs in establishment of orthodox brotherhood in Lvov and a role of Greek clergy which played in establishment and teaching in orthodox brotherhood's school in Lvov. Article describes also a Greek community composed mainly of marchants who contributed in economic development of city and theirs participation in orthodox brotherhood's institution.

³⁹ Δ. Πασχάλης, Η εν Κάτω Κάστρω της Ανδρού Σχολή Ελληνικών..., s. 16.

